

STAROTESTAMENTOWE WYZNANIA WIARY

Treść: 1. Historyczne wyznania wiary. 2. Wyznania wiary w panowanie Jahwe. 3. Monoteistyczne wyznania wiary.

Wyznania wiary są to mniej lub bardziej zwięzłe wypowiedzi, wyrażające przekonania i zasady, które uważają za słuszne i wedle których winni postępować wyznawcy danej religii.

Wiele tego rodzaju wypowiedzi wypracowało sobie w ciągu wieków chrześcijaństwo¹. Spośród nich najbardziej znane są: skład apostołski, czyli apostołskie wyznanie wiary, które od II w. po Chr. służyło za podstawę katechezy i do dnia dzisiejszego odmawiane jest w codziennym pacierzu; nicejskie wyznanie wiary, ogłoszone na Soborze Nicejskim w r. 325; nicejsko-konstantynopolitańskie wyznanie wiary, stworzone na Soborze Konstantynopolitańskim w r. 381 i używane dotąd podczas Mszy św. w niedziele i uroczystości; oraz atanazjańskie wyznanie wiary, przypisywane św. Atanazemu (ok. 295—373), ale w rzeczywistości pochodzące dopiero z V/VI w. po Chr. Najnowsze wyznanie wiary katolickiej zawdzięczamy papieżowi Pawłowi VI. Zostało ono przez niego ogłoszone na zakończenie „Roku wiary” 30 czerwca 1968 r.²

Swoje wyznania wiary posiadali także starożytni Izraelici, wyznawcy religii Mojżeszowej. Znajdujemy je obecnie w różnych księgach Starego Testamentu. Ponieważ są one raczej mało znane, artykuł niniejszy pragnie przekazać o nich najistotniejsze wiadomości, tym bardziej że współcześni bibliści poświęcają im sporo uwagi. Dzieli się on na trzy części, przedstawiając kolejno: 1. historyczne wyznanie wiary, 2. wyznania wiary w panowanie Jahwe oraz 3. monoteistyczne wyznania wiary³.

¹ Szczegóły zob. G. Zannoni: *Simboli della fede*. W: *Enciclopedia cattolica*. T. 11. Vaticano 1953 s. 603—608; C. Crivelli: *Confessioni di fede protestanti*. W: *Enciclopedia cattolica*. T. 4. Vaticano 1950 s. 242—250; B. Pylak: *Apostołski skład wiary*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 1. Lublin 1973 s. 818—819; B. Bartkowski: *Credo*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 3. Lublin 1979 s. 625—627.

² Tekst łaciński zob. *Acta Apostolicae Sedis* 60: 1968 s. 436—445. Przekład polski: *Wyznanie wiary*. Poznań 1971.

³ Podział ten — jak się zdaje — po raz pierwszy wprowadził B. Lang: *Glaubensbekenntnisse im Alten und Neuen Testament*. *Concilium* 14: 1978 s. 499—503.

1. HISTORYCZNE WYZNANIA WIARY

Przez historyczne wyznania wiary rozumie się wyznania, które przypominają dzieła Boga na rzecz narodu izraelskiego.

Na uwagę zasługuje tu przede wszystkim tzw. „mało credo historyczne”, którego różne ujęcia znajdują się w Pwt 6, 20—24; 26, 5—9 i Joz 24, 2—13⁴.

Pierwsze z tych ujęć zawarte jest w pouczeniu dla ojca rodziny izraelskiej. „Gdy twój syn — czytamy w Pwt 6, 20—24 — zapyta cię jutro: „Jak się ma sprawa z tymi ostrzeżeniami, prawami i przepisami, do których Jahwe, nasz Bóg, was zobowiązał?”, tak odpowiesz swojemu synowi: „Byliśmy niewolnikami faraona w Egipcie i Jahwe wyprowadził nas z Egiptu ręką mocną. Uczynił też Jahwe na naszych oczach znak i cud wielkie i straszne przeciw Egipcjowi, faraonowi i całemu jego domowi. Nas zaś wywiódł stamtąd, by nas tu przyprowadzić i dać nam tę ziemię, którą pod przysięgą obiecał naszym ojcom. I nakazał nam Jahwe zachowywać wszystkie te prawa oraz bać się Jahwe, naszego Boga, aby nam się dobrze wiodło przez wszystkie dni i aby On mógł darzyć nas życiem, jak to dzisiaj ma miejsce”. Wdzięczność wobec Jahwe jako dobroczyńcy narodu łączy się w tym wyznaniu wiary z przekonaniem, że przestrzeganie Jego woli wyrażonej w prawach jest nieodzownym warunkiem „życia”, czyli — zgodnie z teologią Księgi Powtórzonego Prawa — pomyślności będącej nagrodą za wierność Bogu, w przeciwieństwie do „śmierci”, to znaczy — zgodnie z tą samą teologią — do nieszczęść będących karą za niewierność wobec Niego (por. Pwt 5, 16; 30, 15 i 19).

Urywek Pwt 26, 5—9, najważniejszy przekaz „małego credo historycznego”, brzmi: „Mój ojciec był koczującym Aramejczykiem. Dotarł on do Egiptu i osiedlił się tam jako obcokrajowiec w niewielkiej liczbie ludzi. Stał się tam ludem wielkim, silnym i licznym. Egipcjanie źle się z nami obchodzili, ciemiężyli nas i nałożyli na nas ciężką robotę. Wzniesiliśmy wtedy wołanie do Jahwe, Boga naszych ojców, Jahwe zaś usłyszał nasz głos i spojrział na naszą nędzę, nasz trud i nasze udrczenie. Wyprowadził nas Jahwe z Egiptu ręką mocną i ramieniem wyciągniętym, wśród wielkiego strachu, znaków i cudów. Przywiódł On nas na

W dalszych rozważaniach artykuł ten cytować będziemy według jego przedruku w książce B. Langa: *Wie wird man Prophet in Israel? Aufsätze zum Alten Testament*. Düsseldorf 1980 s. 162—170.

⁴ Sprawozdania z badań przeprowadzonych nad „małym credo historycznym” zob. G. Wallis: *Die geschichtliche Erfahrung und das Bekenntnis zu Jahwe im Alten Testament*. Theologische Literaturzeitung 101: 1976 s. 801—816; J. I. Durham: *Credo, Ancient Israelite*. W: *The Interpreter's Dictionary of the Bible. Supplementary Volume*. Nashville 1976 s. 197—199.

to miejsce i dał nam tę ziemię, ziemię mlekiem i miodem płynącą”. Słowa te wypowiedział w świątyni jerozolimskiej rolnik izraelski po przekazaniu kapłanowi kosza „pierwocin wszelkich płodów ziemi” (por. Pwt 26, 2), które zebrał ze swego pola, po czym oświadczał: „Oto teraz przyniosłem Ci pierwociny płodów roli, którą mi dałeś, Jahwe” (Pwt 26, 10). W ten sposób wyrażał on swemu Bogu wdzięczność za zbiory, wierząc, że podobnie jak gleba, którą uprawia, są one darem otrzymanym od Niego.

Według Joz 24 w czasach Jozuego na zgromadzeniu plemion izraelskich w Sychem odbyła się wielka uroczystość, która składała się z trzech części. W części pierwszej Jozue, podobny w tym do proroka, skierował do ludu wyrocznię: „Tak mówi Jahwe, Bóg Izraela: Wasi ojcowie, Terach, ojciec Abrahama i ojciec Nachora, od dawna mieszkali za Rzeką i służyli innym Bogom. Ja wziąłem waszego ojca Abrahama zza Rzeki i kazałem mu chodzić po całej ziemi Kanaan. Rozmnożyłem jego potomstwo: dałem mu Izaaka, Izaakowi dałem Jakuba i Ezawa. Ezadowi dałem w posiadanie górę Seir. Jakub i jego synowie udali się do Egiptu. Posłałem Mojżesza i Aarona. Dotknąłem Egipt tym, co przeciw niemu zrobiłem. Wyprowadziłem was, wyprowadziłem waszych ojców z Egiptu. Doszliście do morza. Egipcjanie ścigali waszych ojców na wozach i koniach aż do Morza Trzciniowego. Ci skierowali wołanie do Jahwe. On umieścił ciemność między wami a Egipcjanami i pchnął przeciw nim morze, które ich przykryło. Wasze oczy widziały, co zrobiłem Egipcjanom. Przez długi czas przebywaliście na pustyni. Wprowadziłem was do ziemi Amorytów, którzy mieszkali za Jordanem. Walczyli oni przeciw wam i wydałem ich w wasze ręce. Posiedliście ich ziemię i wyniszczyłem ich przed wami. Powstał Balak, syn Sippora, król Moabu. Walczył on przeciw Izraelowi. Wysłał poselstwo i wezwał Balaama, syna Beora, by ten wam złorzeczył. Ja jednak nie zechciałem wysłuchać Balaama. Bardzo wam błogosławił i wybawiłem was z jego ręki. Przeprawiliście się przez Jordan i doszliście do Jerycha. Właściciele Jerycha — Amoryci, Peryzzyci, Kananejczycy. Chetyci, Girgaszyci, Chiwwici i Jebusyci — walczyli przeciw wam i wydałem ich w wasze ręce. Wysłałem przed wami tchórzostwo i ono ich sprzed was wypędziło, jak to miało miejsce z dwoma królami amoryckimi, bez użycia twego miecza i twego łuku. Dałem wam ziemię, na której się nie mogliście, i miasta, których nie budowaliście. Zamieszkaliście w nich. Jecie owoce winnic i drzew oliwkowych, których nie sadziliście” (w. 2—13). Tę właśnie wyrocznię, ujmującą zwięźle związki Jahwe z Izraelem, poczynszy od powołania Abrahama, a skończywszy na przekazaniu narodowi na własność ziemi Kanaan, określa się mianem „małego credo historycznego”. Po niej nastąpiła druga część uroczystości: na wezwanie

ze strony Jozuego plemiona izraelskie opowiedziały się za Jahwe jako swoim Bogiem i odrzuciły bogów obcych (w. 14—24), oświadczając m. in.: „Dalekie nam to, byśmy opuścili Jahwe dla służby innym bogom. Bo Jahwe jest naszym Bogiem, który nas i naszych ojców wyprowadził z ziemi egipskiej, z domu niewoli, i który dokonał na naszych oczach tych wielkich znaków, strzegł nas przez całą drogę, którą szliśmy i wśród wszystkich narodów, przez któreśmy się przeprawiali. Wypędził też Jahwe przed nami te wszystkie narody i Amorytów, którzy mieszkali w tej ziemi. Dlatego również my będziemy służyć Jahwe, bo On jest naszym Bogiem” (w. 16—18). Słowa te są z jednej strony wyznaniem wiary w dobrodziejstwa otrzymane od Jahwe i przedstawione szerzej w w. 2—13, z drugiej zaś — zobowiązaniem do wierności względem Niego. W części trzeciej Jozue zawarł z ludem przymierze, dając mu bliżej nie określone prawo Jahwe (w. 25—27).

Pięćdziesiąt lat temu G. von Rad⁵ wysunął hipotezę, że „małe credo historyczne” w ujęciu Pwt 26, 5—9 zostało opracowane już w czasach sędziów (około 1200—1030) i było używane w obrzędach Święta Żniw, zwanego także Świętem Tygodni, które przypuszczalnie wnet po osiedleniu się Izraelitów w Kanaanie obchodzono w Gilgal. W X w. przed Chr. posłużyło ono, jego zdaniem, Jahwiście za nie przewodnią przy porządkowaniu i łączeniu w jedną całość dawnych podań izraelskich, w wyniku czego powstało dzieło jahwistyczne, stanowiące obecnie najstarszą warstwę literacką Pięcioksięgu. Twierdził on ponadto, że opis uroczystości w Sychem, zachowany w Joz 24, jest odzwierciedleniem Święta Odnowienia Przymierza, które według niego pierwotnie było rzekomo obchodzone w tym mieście, później zaś zamieniło się w dobrze poświadczone w Biblii Święto Namiotów.

Dalsze badania doprowadziły do wniosku, że teksty przekazujące „małe credo historyczne” nie są wcześniejsze od piśmiennictwa deuteronomicznego, które rozwijało się w VIII—VI w. przed Chr. Samo zaś „credo” zakłada już według nich istnienie Pięcioksięgu i Księgi Jozuego lub przynajmniej dwu najstarszych źródeł Pięcioksięgu, czyli wspomnianego wyżej dzieła jahwistycznego i dzieła elohistycznego, które zostało stworzone w VIII w. przed Chr.⁶

Hipoteza Święta Odnowienia Przymierza, do niedawna uważana za

⁵ *Das formgeschichtliche Problem des Hexateuch*. Stuttgart 1938 s. 30 nn, 35 n.

⁶ Por. L. Rost: *Das kleine Credo und andere Studien zum Alten Testament*. Heidelberg 1965 s. 11—25; W. Richter: *Beobachtungen zur theologischen Systembildung in der alttestamentlichen Literatur anhand des „kleinen historischen Credo“*. München 1967 s. 175—212; C. Carmichael: *A New View of the Origin of the Deuteronomic Credo Dtn 26, 5—9*. *Theologie und Philosophie* 46: 1971 s. 19—39.

niebezpieczną⁷, obecnie raczej nie ma zwolenników⁸, a nawet została uznana za „w najwyższym stopniu nieprawdopodobną”⁹.

Nie wydaje się jednak, by należało całkowicie wykluczać możliwość istnienia już w czasach przed monarchią jakiegoś prawyznania wiary, którego późniejszymi opracowaniami byłyby ujęcia „małego credo historycznego” w Pwt 6, 20—24; 26, 5—9 i Joz 24, 2—13. Opowiadanie Joz 24 w obecnej postaci nosi wprawdzie na sobie wyraźne cechy stylu deuteronomistycznego, ale można założyć, że istniało ono wcześniej jako opowiadanie plemienne, które mówiło o rzeczywistym doprowadzeniu przez Jozuego jego własnego plemienia lub grupy plemion do zobowiązania się do wierności wobec Jahwe¹⁰. Obrzęd zawarcia przymierza między Jahwe a plemionami izraelskimi, opisany w Joz 24, jest wyraźnie spokrewniony z umowami, jakie królowie chetyccy w II tysiącleciu przed Chr. zawierali ze swoimi wasalami¹¹. Podobnie jak w tych umowach, był w tym obrzędzie wstęp, w którym suzeren, w tym wypadku Jahwe, przedstawił swoje tytuły (w. 2); wspomnienie o historycznych związkach między suzerenem a wasalem (w. 2—13); warunki umowy (w. 14 i 25); spisanie dokumentu umowy (w. 26); odwołanie się do świadków przymierza, z tą różnicą, że są nimi sami Izraeliści i wzniesiona przez Jozuego stela, a nie bóstwa, jak w umowach chetyckich (w. 22 i 27). Brak tylko odpowiednika do występującej w umowach chetyckich formuły błogosławieństw i przekleństw za ich zachowywanie względnie łamanie, ale w. 20 grozi Izraelitom, że Jahwe odwróci się od nich, jeżeli nie dochowają wierności przymierzu. W tej zbieżności między obrzędem w Sychem a umowami chetyckimi można widzieć potwierdzenie historyczności tradycji zachowanej w Joz 24¹². Gdy zaś chodzi o „małe credo historyczne” w Pwt 26, 5—9, to wydaje się, że za tym, iż na długo przed jego obecnym ujęciem istniała jakaś jego pier-

⁷ Por. np. H. Ringgren: *Israelitische Religion*. Stuttgart 1963 s. 176; J. L. McKenzie: *Aspects of Old Testament Thought*. W: *The Jerome Biblical Commentary*. London 1968 s. 752.

⁸ B. Lang (jw. s. 164) pisze jednak o Joz 24: „Falls der dort geschilderte Vorgang mehr als eine literarische Fiktion ist, muss man an einen regelrechten Bekenntnis-Gottesdienst denken”.

⁹ Tak G. Fohrer: *Geschichte der israelitischen Religion*. Berlin 1969 s. 202.

¹⁰ G. Fohrer (jw. s. 77) nie ma co do tego wątpliwości. W. Zimmerli (*Grundriss der alttestamentlichen Theologie*. Wyd. 3. Stuttgart 1978 s. 44 n) uważa, że trzeba się liczyć z możliwością, iż w Joz 24 zachowało się wspomnienie o zdarzeniu w Sychem, podczas którego plemiona izraelskie, które z Egiptu przybyły do Kanaanu, wezwały do opowiedzenia się za Bogiem Jahwe plemiona, które już wcześniej znajdowały się w tym kraju.

¹¹ Por. G. E. Mendenhall: *Law and Covenant in Israel and in the Ancient Near East*. Pittsburgh 1955.

¹² Ale w związku z tym zagadnieniem zob. także J. St. Synowiec: *Na początku. Wybrane zagadnienia Pięcioksięgu*. Warszawa 1987 s. 99 n.

wotna postać, jasno przemawia zdanie: „Mój ojciec był koczującym Aramejczykiem” w w. 5. Zdanie to musiało powstać najpóźniej przed okresem wrogości, jaka między Aramejczykami a Izraelitami utrzymywała się przez cały IX w. przed Chr. i potem aż do upadku Damaszku w r. 732 oraz włączenia tego aramejskiego państewka do imperium asyryjskiego. Odzwierciedla ono bowiem nie tylko świadomość o historycznych związkach przodków Izraela z Aramejczykami (Rdz 22, 21; por. Lb 23, 7; 24, 10; 25, 20; 28, 1 nn; 31, 18. 20—24; 35, 9. 26; 46, 15), lecz także życzliwość, jaką Izraelici darzyli tych swoich pobratymców w początkach swych dziejów (por. np. Rdz 22, 20 nn; 24, 1 nn; 27, 46—28, 5; 29, 1), a więc przed wspomnianym okresem wrogości. Warto też zauważyć, że przekonanie Izraela, iż Jahwe wyprowadził go z niewoli egipskiej, wyrażone we wszystkich trzech przekazach „małego credo historycznego”, sięga niewątpliwie samych początków istnienia narodu. Jest ono bowiem potwierdzone już w Pieśni Miriam (Wj 15, 21), która prawdopodobnie powstała bezpośrednio po przejściu Izraelitów przez Morze Trzciniowe, czyli wnet po ich wyjściu z Egiptu, a także w Dekalogu (Wj 20, 2), który zgodnie z tradycją biblijną liczni badacze uważają za dzieło Mojżesza¹³.

O dłuższych lub krótszych okresach związku Jahwe z Jego ludem prócz „małego credo historycznego” opowiadają również niektóre psalmy. Znamienny jest pod tym względem zwłaszcza Ps 105, pochodzący najprawdopodobniej z okresu po niewoli¹⁴. Przypomina on narodowi o dobrodziejstwach, jakie mu Jahwe wyświadczył opiekując się patriarchami i zawierając z nimi przymierze (w. 8—15), wywyższając Józefa (w. 16—23), powołując Mojżesza (w. 24—27), zsyłając plagi na Egipcjan (w. 28—36), wyprowadzając naród z niewoli egipskiej i otaczając go opieką w czasie wędrówki przez pustynię (w. 37—43), a wreszcie dając mu w posiadanie ziemię Kanaan (w. 44—45), obiecaną kiedyś jego przodkom (por. w. 9—11). Z w. 1—6 wynika, że dobrodziejstwa te były przypomniane podczas liturgii, w której brała udział wspólnota potomków Abrahama (por. w. 6). Ps 78 opracowany prawdopodobnie także po niewoli¹⁵, przedstawia związki Boga z narodem izraelskim poczynając od patriarchów, a kończąc na wybraniu przez Niego plemienia Judy, góry Syjon i Dawida. Istnieje pogląd, że był on odmawiany przez

¹³ W sprawie pochodzenia Pieśni Mojżesza i Dekalogu zob. J. St. Synowiec, jw. s. 55, 59—61.

¹⁴ Por. E. Sellin—G. Fohrer: *Einleitung in das Alte Testament*. Wyd. 12. Heidelberg 1979 s. 316; G. Ravasi: *Il libro dei Salmi*. T. 3. Bologna 1984 s. 138 n.

¹⁵ Uzasadnienie tego datowania zob. G. Ravasi, jw. s. 138 n. Ale warto za znaczyć, że niektórzy bibliści sądzą, iż Ps 78 powstał w okresie monarchii. Por. L. Sabourin: *The Psalms. Their Origin and Meaning*. New York 1970 s. 390 n.

kapłana w Święto Odnowienia Przymierza¹⁶, ale — jak już wspomnieliśmy — nie ma dotąd dowodów, że takie święto rzeczywiście było obchodzone. Na wzmiankę zasługuje tu wreszcie Ps 44, który być może powstał również po niewoli lub w czasach machabejskich, chociaż nie brak badaczy, którzy jego opracowanie wiążą z różnymi zdarzeniami sprzed niewoli albo też sądzą, że w tej sprawie nie można mieć pewnego powiedzieć¹⁷. W w. 2—9 mówi on o tym, że Bóg dał narodzić na własność ziemię Kanaan i wybawił go od wrogów.

2. WYZNANIA WIARY W PANOWANIE JAHWE

Z wiarą w Jahwe jako Boga, który w ciągu dziejów wyświadczył Izraelowi wiele dobrodziejstw, wyrażoną w historycznych wyznaniach wiary, łączy się ściśle wiara w Jego panowanie nad światem, połączona z wiarą w Jego królewską godność. Znalazła ona wyraz w odrębnej grupie wypowiedzi zachowanych w Starym Testamencie.

Według tekstu Wj 18, 11, należącego do wspomnianej już elohistycznej warstwy Pięcioksięgu, opracowanej w VIII w. przed Chr., Jetro, teść Mojżesza, dowiedziawszy się, że Jahwe wybawił Izraelitów z niewoli egipskiej, oświadczył: „Teraz wiem, że Jahwe jest większy od innych bogów”.

Z tego samego mniej więcej czasu pochodzi wyznanie wiary, które znalazło wyraz w hymnie, jaki w widzeniu proroka Izajasza serafy wyśpiewały na cześć Jahwe-króla zasiadającego na wysokim tronie: „Święty, święty, święty jest Jahwe Zastępów. Jego potęga napełnia całą ziemię” (Iz 6, 3; por. w. 1 i 5).

Hymn ten, zapożyczony być może z liturgii świątyni jerozolimskiej, w której zresztą miało miejsce widzenie Izajasza, wyraża przekonanie o świętości Jahwe, Jego królewskiej potędze i panowaniu nad światem.

Zgodnie z etymologią hebrajskiego przymiotnika *qādōš*, któremu w naszym przykładzie odpowiada słowo „święty”, świętość Jahwe — to Jego odrębność, inność i doskonałość w porównaniu ze wszystkim, co poza Nim istnieje¹⁸. Trzykrotne powtórzenie słowa „święty” w hym-

¹⁶ Tak A. Weiser: *Die Psalmen*. T. 1. Wyd. 7. Göttingen 1966 s. 366 n. Dokładne omówienie poglądów tego egzegety zob. E. Lipiński: *Les Psaumes de la royauté de Yahwé dans l'exégèse moderne*. W: Le Psautier. Ses origines. Ses problèmes littéraires. Son influence. Red. R. De Langhe. Louvain 1962 s. 262—266.

¹⁷ Różne hipotezy omawia G. Ravasi: *Il libro dei Salmi*. T. 1. Bologna 1981 s. 799 n.

¹⁸ Por. np. W. Eichrodt: *Theologie des Alten Testaments*. T. 1. Wyd. 6. Stuttgart 1959 s. 176 nn.

nie serafów, zgodnie z duchem języka hebrajskiego, podkreśla, że Bóg posiada świętość w stopniu najwyższym. W tym pojęciu świętości mieści się także myśl o moralnej doskonałości Boga, który nie znosi grzechu, karze za niego i przebacza go w trosce o to, by człowiek uczestniczył w Jego świętości. Dlatego też Izajasz, uświadomiwszy sobie, że ujrzał Jahwe, wykrzyknął: „Biada mi! Jestem zgubiony, bo jestem człowiekiem o nieczystych wargach i mieszkam pośród ludu o nieczystych wargach” (6, 4). Godnym posłannictwa proroka stał się on dopiero wtedy, gdy jeden z serafów oczyścił jego wargi rozżarzonym węglem z ołtarza, dzięki czemu jego grzech został usunięty (6, 6—10).

Słowem „potęga” tłumaczymy hebrajski rzeczownik *kābod*, któremu polskie przekłady tradycyjnie nadają znaczenie „chwała”. Dosłownie znaczy on „ważność”. Był używany na określenie potęgi władców doczesnych (1 Krl 3, 13; Ps 21, 6). Pisarze biblijni posługiwali się nim także na oznaczenie potęgi Boga jako władcy świata. Jest to widoczne zwłaszcza w Ps 63, 3, gdzie występuje on w paralelizmie synonimicznym z rzeczownikiem *‘oz* — „moc” (por. Ps 29, 1; 96, 3.7.8)¹⁹. Zawarte w omawianym hymnie stwierdzenie, że potęga Jahwe napełnia całą ziemię, podkreśla oczywiście, że cała ziemia jest podporządkowana Jego przemożnemu panowaniu.

Myśl o niezmiernie potężnej Boga zawarta jest niewątpliwie także w imieniu „Jahwe Zastępów”, chociaż jego znaczenie nie zostało jeszcze ustalone w sposób ostateczny. Jedni, powołując się na 1 Sm 17, 45, prawdopodobnie słusznie twierdzą, że „Zastępy” pierwotnie oznaczały wojska Izraela²⁰. Przyznają oni jednak, że później słowu temu nadano nowe treści, ponieważ prorocy często posługują się wyrażeniem „Jahwe Zastępów” w wypowiedziach, w których Jahwe występuje przeciw swemu ludowi. Inni utożsamiają „Zastępy” bądź z gwiazdami (por. Iz 40, 26) pojmowanymi wbrew religiom pogańskim nie jako bóstwa, ale jako rzeczywistości podporządkowane władzy Jahwe²¹, bądź z aniołami stanowiącymi niebieski dwór Jahwe (1 Krl 22, 19; Hi 1, 6; Ps 103, 21)²², bądź z pozbawionymi przez Jahwe władzy kananejskimi mitycznymi siłami przyrody²³, bądź wreszcie z ogółem rzeczywistości

¹⁹ Por. J. St. Synowiec: *Kebod Jahweh*. W: *Studia teologiczne*. Red. L. Górka—J. Kras—S. Nagy. Lublin 1976 s. 44, 46.

²⁰ Tak m.in. E. Kautzsch: *Die ursprüngliche Bedeutung des Namens Jhwh cb'wt*. *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 6: 1886 s. 17—22; E. Köhler: *Theologie des Alten Testaments*. Stuttgart 1922 s. 161.

²¹ Tak np. L. Köhler: *Theologie des Alten Testaments*. Wyd. 4. Tübingen 1966 s. 33.

²² Tak O. Borchert: *Der Gottesname Jahve Zebaoth*. *Theologische Studien und Kritiken* 69: 1896 s. 619—642.

²³ Tak V. Maag: *Jahwäs Heerscharen*. *Schweizerische Theologische Umschau* 20: 1950 s. 50. Pogląd ten zyczliwie ocenia L. Köhler, jw.

ziemskich i niebieskich²⁴. Są też tacy, którzy w słowie „Zastępy” widzą *pluralis abstractionis*, spotykaną w języku hebrajskim liczbę mnogą, służącą w tym wypadku do wyrażenia myśli, iż Jahwe posiada w najwyższym stopniu wszelkie moce. Wyrażeniu „Jahwe Zastępów” nadają oni znaczenie „Jahwe wszechmocny”²⁵.

Z liturgii wywodzi się, być może, również piękna wypowiedź o Jahwe jako władcy nagradzającym za wierność i karzącym za występki, którą Wj 34, 6 n wkłada — jak się zdaje — w usta Mojżesza: „Jahwe, Jahwe, Bóg litościwy i łaskawy, nieskory do gniewu, pełen wierności i stałości. Dotrzymuje On wierności aż do tysięcznego pokolenia, przebacza występki i wykroczenia, ale też nie pobłaża winnym, ścigając karami występki ojców na synach i wnukach aż do trzeciego i czwartego pokolenia”. Przypuszcza się²⁶, że słowa te są dodatkiem do jahwistycznego opowiadania w Wj 34, opracowanym na podstawie zwrotów zaczerpniętych skądinąd (por. np. w. 6 z Ps 103, 8 i w. 7 z Wj 20, 5 n). Nie należą one zatem do najstarszych świadectw o wierze Izraelitów.

Wypowiedzi dające wyraz przekonaniu o władzy Jahwe nad człowiekiem i nad światem spotyka się zwłaszcza w psalmach. Autor Ps 16, który prawdopodobnie żył przed niewolą²⁷, oświadcza: „O Jahwe, jesteś moim Panem, moim dobrem; nie ma większego nad Ciebie” (w. 2)²⁸. W Ps 97, powstałym po niewoli²⁹ lub dopiero w czasach machabejskich³⁰, czytamy: „Ty, Jahwe, jesteś najwyższy nad całą ziemią, wznosisz się niezmiernie nad wszystkimi bogami” (w. 9). Ps 146, napisany przypuszczalnie około III w. przed Chr.³¹, stwierdza: „Szczęśliwy ten, komu pomocą jest Bóg Jakuba, kto nadzieję pokłada w Jahwe, swoim Bogu. On uczynił niebo i ziemię, morze i wszystko, co się w nich znajduje. On na wieki dochowuje wierności, zapewnia sprawiedliwość uciśnionym, daje chleb głodnym. Jahwe uwalnia więźniów. Jahwe otwiera oczy niewidomym. Jahwe dźwiga pochylonych. Jahwe miłuje sprawiedliwych. Jahwe strzeże obcokrajowców, wspiera sierotę i wdo-

²⁴ Tak W. Eichrodt, jw. s. 120.

²⁵ Tak O. Eissfeldt: *Jahwe Zebaoth*. *Miscellanea Academica Berolinensia*. Berlin 1950 s. 128—150. Stanowisko to za najbardziej uzasadnione uważa A. S. van der Woude: *sabā'*. W: *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*. Red. E. Jenni—C. Westermann. T. 2. München 1976 s. 505. Zob. jednak sceptyczne uwagi H. Ringgrena, jw. s. 60.

²⁶ Por. M. Noth: *Das zweite Buch Mose*. Wyd. 4. Göttingen 1968 s. 215.

²⁷ Por. A. Ravasi, jw. s. 287.

²⁸ Przekład za M. Dahoodem: *Psalms*. T. 1. Garden City 1966 s. 86 n.

²⁹ Por. E. Sellin—G. Fohrer, jw. s. 315.

³⁰ Por. E. Lipiński, *La royauté de Yahwé dans la poésie et le culte de l'ancien Israël*. Bruxelles 1965 s. 173—275.

³¹ Por. A. Ravasi: *Il libro dei Salmi*. T. 3. Bologna 1984 s. 932.

wę, złoczyńców zaś prowadzi na bezdroża, Jahwe króluje na wieki, twój Bóg, Syjonie, z pokolenia na pokolenie" (w. 5—10).

Poza Księgą Psalmów podobne wyznanie wiary znajdujemy w pieśni Iz 33, która uważana jest za „liturgię prorocką z okresu po niewoli”⁸². W. 22 tego utworu powiada: „Jahwe jest naszym sędzią, Jahwe naszym wodzem, Jahwe naszym królem. On nas wybawi”.

Na uwagę zasługują tu wreszcie aklamacje, które musiały być często używane w liturgii Izraela. Jedna z nich brzmi: „Jahwe jest wielki”. Zachowała się ona w kilku psalmach, stworzonych prawdopodobnie po niewoli (Ps 35, 27; 40, 17 i 70, 5)⁸³, oraz w Księdze Melachiasza (1, 5), którego wystąpienie prawie powszechnie umieszcza się w pierwszej połowie V w. przed Chr.⁸⁴. Psalm o królewskiej godności Jahwe, opracowanej być może również po niewoli⁸⁵, przekazuje nam dwie inne aklamacje: „Jahwe jest królem” (Ps 93, 1; 96, 10; 97, 1; por. Ps. 98, 6) i „Bóg jest królem” (Ps 47, 9; por. w. 3 i 8).

W świątyni jerozolimskiej z pewnością odbywały się uroczystości, których celem było uczczenie królewskiej godności Jahwe. Dowodem tego jest Ps 24, uchodzący za jeden z najstarszych tekstów liturgicznych Izraela⁸⁶. Jahwe, który wraz z niesioną w procesji arką przy mierza, pojmowaną jako Jego tron (por. 1 Sm 4, 4), wkracza do świątyni, jest w tym utworze nazwany „królem potęgi” (w. 7, 8 i 10), czyli królem potężnym, do którego należy ziemia i wszystko, co ją napelnia (w. 1). Słowo „potęga” odpowiada tu hebrajskiemu rzeczownikowi *kābod*, którego znaczenie wyjaśniliśmy już wyżej omawiając Iz 6, 3.

W r. 1922 S. Mowinckel⁸⁷ wysunął hipotezę, wedle której w Jerozolimie obchodzono corocznie Święto Intronizacji Jahwe, czyli Jego wstąpienia na tron. Z tym świętem łączył on wspomniane wyżej psalmy o królewskiej godności Jahwe, twierdząc, że występujące w nich hebrajskie wyrażenie *Jahweh mālak*, tłumaczone tradycyjnie „Jahwe jest królem”, w rzeczywistości znaczy „Jahwe został królem”

⁸² Por. P. Auvray: *Isaie*. W: La Bible de Jérusalem. Nouvelle édition. Paris 1974 s. 1124.

⁸³ Na temat pochodzenia tych psalmów zob. A. Ravasi: *Il libro dei Salmi*. T. 1. Bologna 1981 s. 632 i 725; Tenże: *Il libro dei Salmi*. T. 2. Bologna 1983 s. 434.

⁸⁴ Por. E. Sellin—G. Fohrer, jw. s. 516.

⁸⁵ Na ten czas datuje ich pochodzenie E. Sellin—G. Fohrer, jw. s. 285 n, 312 i 315. Niektórzy badacze sądzą jednak, że są to utwory z okresu monarchii. Szczegóły zob. E. Lipiński: *Les Psaumes de la royauté de Yahvé...*, s. 133—272.

⁸⁶ Por. A. Ravasi: *Il libro dei Salmi*. T. 1. Bologna 1981 s. 450. E. Sellin—G. Fohrer (jw. s. 319) określa jednak Ps 24 jako „spätvorexilisch?”.

⁸⁷ *Psalmenstudien II. Das Thronbesteigungsfest Jahwäs und der Ursprung der Eschatologie*. Kristiania 1922 s. 81—89.

czyli objął, w ramach obrzędu liturgicznego, władzę królewską na cały rozpoczynający się rok. Chociaż poglądy te spotkały się z szerokim uznaniem wśród dawniejszych badaczy³⁸, obecnie prawie nie mają one zwolenników i wszystko wskazuje na to, że są bezpodstawne³⁹.

Nie osiągnięto dotąd jednoznacznej odpowiedzi na pytanie o czas pojawienia się w Izraelu myśli o królewskiej godności Jahwe. Według jednych biblistów⁴⁰ powstała ona już przed ustanowieniem monarchii, według innych — dopiero po jej ustanowieniu⁴¹, najwcześniej po zbudowaniu świątyni Salomona⁴². Istnieje nawet pogląd, że nie znał jej jeszcze wspomniany już Jahwista⁴³.

Najstarszym niewątpliwym świadectwem wiary w królewską godność Jahwe jest omówiony wyżej tekst Iz 6, 1.3.5, który pochodzi z VIII w. przed Chr. Według kilku innych tekstów godność tę przypisywano Jahwe już w czasach Mojżesza (Wj 15, 18; Lb 23, 21; Pwt 33, 5) i sędziów (Sdz 8, 23; Sn 8, 7; 10, 19; 12, 12), przy czym arka przymierza była uważana za Jego tron (1 Sm 4, 4; 2 Sm 6, 2; por. 1 Krl 22, 18 nn). Chociaż należy się liczyć z możliwością, że pisarze, którym zawdzięczamy te teksty, błędnie wyobrażali sobie, iż Jahwe już w tych odległych czasach, podobnie jak za ich życia, był czczony jako król, nie jest wcale wykluczone, że ich wypowiedzi w tym względzie mają wartość historyczną. Ludy Bliskiego Wschodu w starożytności powszechnie przypisywały niektórym swoim bóstwom godność kró-

³⁸ Szczegóły zob. E. Lipiński, jw. s. 177—241.

³⁹ Ich krytykę zob. np. R. de Vaux: *Les institutions de l'Ancien Testament*. T. 2. Paris 1960 s. 409—413. Sprawozdania z dyskusji por. E. Lipiński, jw. s. 241—258; J. A. Soggin: *moeloeck*. W: *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*. Red. E. Jenni—C. Westermann. T. 1. Wyd. 3. München 1978 s. 917.

⁴⁰ Np. A. Alt: *Gedanken über das Königtum Jahwes*. W: *Tenze: Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel*. T. 2. München 1953 s. 354 n; J. Gray: *The Kingship of God in the Prophets and Psalms*. *Vetus Testamentum* 11: 1961 s. 1—29.

⁴¹ Tak np. G. von Rad: *Basileus*. W: *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*. Red. G. Kittel. T. 1. Stuttgart 1933 s. 567; A. Deissler: *Die Grundbotschaft des Alten Testaments. Ein theologischer Durchblick*. Wyd. 5. Freiburg 1976 s. 110.

⁴² Tak G. Fohrer, jw. s. 161. Biblista ten nie odrzuca jednak możliwości, że już wcześniej poza Jerozolimą tytuł króla był w formie bardziej lub mniej prywatnej nadawany Jahwe, i odwołuje się przy tym do zachowanego w 1 Sm 14, 49 podania, iż jeden z synów Saula nosił teoforyczne imię Malkiszua, którego składnik *malki-*, odnoszący się do Jahwe, znaczy „król”.

⁴³ Tak L. Rost: *Königsherrschaft Gottes in vorköniglicher Zeit*. *Theologische Literaturzeitung* 85: 1960 s. 721—724. H. Ringgren (jw. s. 44) jest zdania, że nie można w sposób pewny uzasadnić, iż Jahwe już w czasach sędziów był uważany za króla.

lewską. W Egipcie bóg Horus był czczony najpierw jako władca nieba i gwiazd, potem jako wieczny i powszechny król ziemi⁴⁴. Ana, sumeryjskiego boga nieba, pojmowano jako króla bogów i ludzi⁴⁵. Asyryjczycy przyznawali królewskość swemu bogu Aszurowi. Sulili, który panował nad nimi przypuszczalnie około 2000 r. przed Chr., wyznał: „Aszur jest królem, a Sulili jest rządcą Asyrii”⁴⁶. Babilończycy nazywali królem boga Marduka, czego dowodem jest m. in. jeden z ich hymnów⁴⁷. W fenickim mieście Ugarit El uchodził za „króla, ojca lat”, Alijan Baala zaś nazywano „naszym królem i sędzią”⁴⁸. Jeden z tekstów ugaryckich powiada: „Baal najwyższy jest naszym królem, naszym sędzią. Nie ma nikogo nad niego”⁴⁹. W świetle tych wiadomości wolno mniemać, że biorąc przykład z religii swych sąsiadów Izraelici już w okresie sędziów uświadomili sobie królewską godność Jahwe, tym bardziej że imiona izraelskie z tego właśnie czasu: Abimelek (Sdz 8, 32), Achimelek (1 Sm 21, 2) i Malkiszua (14, 49) zawierają w sobie składniki *-melek* i *-malki*, które oznaczają króla i odnoszą się z pewnością do Jahwe czczonego przez noszące je osoby⁵⁰. Nie wydaje się zresztą rzeczą niemożliwą, że uczynili to już w czasach Mojżesza, gdy się zważy, że zdarzenia związane z wyjściem z niewoli egipskiej, a zwłaszcza przejście przez Morze Trzcinowe, były dla nich niewątpliwie dowodem, iż Jahwe panuje nad siłami przyrody, potężniejszy od faraona i bogów czczonych nad Nilem (por. np. Wj 7—9; 14, 10—31; 15, 21. 25; 17, 6; 19).

3. MONOTEISTYCZNE WYZNANIA WIARY

Wbrew rozpowszechnionemu przekonaniu monoteizm, czyli wiara w jednego Boga, wykluczająca istnienie innych bóstw, nie był od samego początku religią starożytnych Izraelitów. Księga Jozuego (24, 2.14) na pewno przekazuje wiadomość historyczną, gdy stwierdza, że „za Rzeką”,

⁴⁴ Por. S. Sauneron: *Horus*. W: *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*. Red. G. Posener. Paris 1959 s. 135 n.

⁴⁵ Por. H. Ringgren, jw. s. 71.

⁴⁶ Por. M. Tsevat: *King, God as*. W: *The Interpreter's Dictionary of the Bible. Supplementary Volume*. Nashville 1976 s. 515.

⁴⁷ Por. J. B. Pritchard: *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*. Wyd. 3. Princeton 1969 s. 332, linijka 222 nn.

⁴⁸ Por. H. Ringgren, jw. s. 71. Tamże odnośniki do dzieła C. Gordona: *Ugaritic Manual*. Rom 1955.

⁴⁹ Por. A. Caquot i in.: *Textes ougaritiques*. T. 1. Paris 1974 s. 176.

⁵⁰ Podobnie M. Tsevat, jw. s. 515. Godna uwagi jest następująca wypowiedź J. A. Soggina (jw. s. 916): „Ponieważ cały semicki świat nadaje bóstwom tytuł króla i archaiczne teksty (Wj 15, 18; Lb 23, 21; Pwt 33, 5) poświadczają istnienie tego zwyczaju w Izraelu okresu przedmonarchicznego, nie ma żadnej podstawy,

to znaczy za Eufratem, w Mezopotamii, przodkowie tego narodu służyli bogom obcym. Nie był jeszcze monoteistą Laban, o którym czytamy, że z wielkim zmartwieniem szukał opiekuńczych bóstw domowych, jakie jego córka Rachela potajemnie zabrała ze sobą, udając się z Jakubem do Kanaanu (Rdz 31, 30). Patriarchowie Izraela oddawali cześć Bogu, który był „Bogiem ojca” jakiejś osoby lub klanu, co znalazło wyraz w takich np. wyrażeniach, jak: „Bóg mojego ojca” (Rdz 31, 5), „Bóg waszego ojca” (Rdz 31, 29), „Bóg waszych ojców” (Wj 3, 13.15.16) i „Bóg twojego ojca Abrahama” (Rdz 26, 24). Z przekazów o ich religii wynika jednak, że nie odrzucali oni istnienia innych bogów. Stąd też nasuwa się wniosek, że ich religia była monolatrią, której wyznawcy wprawdzie oddają cześć tylko jednemu Bogu, ale nie mają jeszcze świadomości, że bóstwa czczone przez innych nie istnieją⁵¹. Niektórzy badacze sądzili, że monoteistą był na pewno Mojżesz⁵², któremu nawet przypisano dokonanie „rewolucji monoteistycznej” i doprowadzenie do „śmierci bogów” w narodzie izraelskim⁵³. Wydaje się, że stanowiska tego nie można obronić, gdyż „trudno znaleźć jakiś dowód, że Mojżesz wierzył i uczył, iż Jahwe jest jedynym istniejącym Bogiem, i że dlatego jest On Bogiem nie tylko Izraela, ale wszystkich ludzi”⁵⁴. Zdanie: „Nie będziesz miał innych bogów poza Mną” (Wj 20, 4; Pwt 5, 7), umieszczone przez niego na początku Dekalogu, zobowiązując Izraelitów do oddawania czci Bogu Jahwe i zabraniając oddawania jej innym bogom, nie odrzucało ich istnienia, ale najwyraźniej je zakładało. Tak więc religia Mojżesza, podobnie jak religia patriarchów, była jeszcze monolatrią. Wniosek ten jest tym słuszniejszy, że wierni Izraelici początkowo nie odrzucali istnienia bóstw pogańskich. Pieśń Wj 15, 11 pyta: „Któż jest pośród bogów ja Ty, Jahwe?” (por. Wj 22, 29; 34, 14; Oz 13, 4)⁵⁵. Szczególną wymowę ma w tym względzie zachowane w Sdz 11, 23—24 podanie, wedle którego Jefte, odpowiadając na roszczenia Moabitów do pewnej części ziem położonych na wschód od Jordanu, tak oświadczył ich królowi: „Skoro Jahwe, Bóg Izraela, wygnał Amorytów sprzed oblicza swego ludu izraelskiego, jakże ty chciałbyś nad nim panować? Czyż nie posiadasz tego

by twierdzić, że tytuł ten w odniesieniu do Jahwe pojawił się dopiero po ustanowieniu królestwa w Izraelu”. Trzeba jednak zaznaczyć, że wymienione w tej wypowiedzi teksty nie są aż tak dawne, jak zakłada Soggin.

⁵¹ Szczegółowiej zob. J. St. Synowiec, jw. s. 86 nn.

⁵² Tak m.in. W. F. Albright: *From the Stone Age to Christianity*. Wyd. 2. Baltimore 1957 s. 207.

⁵³ Tak Y. Kaufmann: *The Religion of Israel*. Tłum. z hebr. Chicago 1960 s. 229 nn.

⁵⁴ Por. H. H. Rowley: *The Faith of Israel*. Wyd. 4. London 1970 s. 71 n.

⁵⁵ Por. R. de Vaux: *Histoire ancienne d'Israël. Des origines à l'installation en Canaan*. Paris 1971 s. 431 n.

wszystkiego, co Kemosz, twój bóg, dał ci w posiadanie?"⁵⁶. Istnienie innych bóstw prócz Jahwe zakłada również wspomniany już Ps 97, 9: „Ty, Jahwe, jesteś najwyższy nad całą ziemią, wznosisz się niezmiernie nad wszystkimi bogami”.

Przyjmując, że religia Mojżesza i religia Izraelitów w początkach ich dziejów była monolatrią, trzeba jednak stwierdzić, że była ona zarazem pełnym rozmachem początkiem doświadczenia religijnego i refleksji teologicznej, które w końcu miały doprowadzić do przekonania, że inne bóstwa prócz Jahwe nie istnieją, czyli do monoteizmu⁵⁷, sformułowanego mniej lub bardziej wyraźnie przez późniejszych pisarzy biblijnych (por. np. Iz 2, 8. 20; 31, 3; Oz 8, 6; 13, 2; Mi 5, 12; Jr 2, 5.11; 3, 9; 5, 7; 10, 8; 14, 22; 16, 20; Mdr 13, 1—9; 14, 12—20), zwłaszcza przez proroka Deuteroizajasza, który działał w drugiej połowie VI w. przed Chr. W pismach tego ostatniego znajdujemy m. in. takie słowa Jahwe: „Ja jestem Jahwe, nikt więcej. Poza Mną nie ma Boga” (Iz 45, 5); „Przed Mną żaden Bóg nie został stworzony, po Mnie też nie będzie” (Iz 43, 10; por. 41, 28 n; 42, 17; 44, 7 n; 45, 16; 44, 1 n itd.)⁵⁸. Przypuszcza się, że z czasów Deuteroizajasza pochodzi ściśle monoteistyczna wypowiedź Jahwe w Pwt 32, 39: „Ja, Ja Nim (=Bogiem) jestem i żaden Bóg przy Mnie nie istnieje”⁵⁹.

Przekonanie, że Jahwe jest jedynym istniejącym Bogiem, znalazło odbicie także w krótkich wyznaniach wiary.

Spośród nich na uwagę zasługuje przede wszystkim dawne wyznanie wiary, które zachowało się w Pwt 6, 4 i zaliczane jest do najstarszej warstwy literackiej Księgi Powtórzonego Prawa, opracowanej już w V(III w. przed Chr.⁶⁰. W dosłownym przekładzie z języka hebrajskiego brzmi ono: „Jahwe nasz Bóg, Jahwe jeden”. Próbując znaleźć sens tych słów biblisty zaproponowali aż sześć tłumaczeń: 1. „Jahwe jest naszym Bogiem, Jahwe jest jeden”; 2. „Jahwe jest naszym Bogiem, tylko Jahwe”; 3. „Jahwe jest naszym Bogiem, Jahwe (Bóg) jedyny”; 4. „Jahwe nasz Bóg, Jahwe jest jeden”; 5. „Jahwe, nasz Bóg, jest jedynym Jahwe”;

⁵⁶ Por. W. Eichrodt, jw. s. 55.

⁵⁷ Por. R. de Vaux, jw. s. 433.

⁵⁸ Por. H. Wildberger: *Der Monotheismus Deuterojesajas*. W. Festschrift W. Zimmerli. Göttingen 1977 s. 506—530.

⁵⁹ Por. H. Ringgren: *Monotheism*. W: *The Interpreter's Dictionary of the Bible. Supplementary Volume*. Nashville 1976 s. 603. Wykaz polskich prac o monoteizmie starotestamentowym zob. J. St. Synowiec, jw. s. 107. Wartościowe wiadomości o niedawnych badaniach nad historią wiary Izraela w Boga zob. B. Lang: *Vor einer Wende im Verständnis des israelitischen Gottesglaubens?* *Theologische Quartalschrift* 160: 1980 s. 53—60 = Tenze: *Wie wird man Prophet in Israel?* *Aufsätze zum Alten Testament*. Düsseldorf 1980 s. 149—161.

⁶⁰ Por. E. Sellin—G. Fohrer, jw. s. 187 nn.

6. „Nasz Bóg Jahwe jest jedynym Jahwe”⁶¹. Jak łatwo zauważyć, według tłumaczeń 1, 4, 5 i 6 tekst Pwt 6, 4 wyrażałby myśl, iż Bóg o imieniu Jahwe jest jeden, ale nie wykluczałby istnienia innych bóstw, a więc byłby wyrazem monolatrii; według tłumaczenia 2 mielibyśmy tu do czynienia również z monolatrystycznym wyznaniem wiary, w którym Izrael stwierdzałby wyraźnie, że czci tylko Boga Jahwe, ale nie odrzucałby istnienia innych bogów; natomiast według tłumaczenia 3 byłoby to wyznanie wiary monoteistycznej, oświadczające, że Jahwe jest jedynym istniejącym Bogiem. Chociaż można powątpiewać, czy wszystkie te tłumaczenia są uzasadnione, wynika z nich wyraźnie, że zagadnienie, czy Pwt 6, 4 jest wyrazem monoteizmu, czy tylko monolatrii, należy do zagadnień otwartych. Za monoteistycznym rozumieniem tego tekstu przemawia tradycja żydowska. W r. 132 po Chr. rabbi Akiba, męczony przez Rzymian, posłużył się słowami Pwt 6, 4, by w chwili śmierci wyznać wiarę w jedynego Boga⁶². Do dnia dzisiejszego tekst ten jest w judaizmie klasycznym wyznaniem wiary monoteistycznej. Tak też rozumieją go liczni egzegeci współcześni⁶³. Nie można jednak wykluczyć monolatrystycznego rozumienia Pwt 6, 4⁶⁴, jako że w Pwt 6, 14 nn, a więc w bliskim kontekście tego wyznania wiary, prawodawca biblijny zdaje się jeszcze zakładać, iż prócz Jahwe istnieją inni bogowie. „Nie będziecie — postanawia on — chodzić za innymi bogami, należącymi do narodów, które was otaczają. Bo Jahwe, wasz Bóg, jest pośrodku ciebie Bogiem zazdrosnym. Żeby tylko nie rozpałił się przeciw tobie gniew Jahwe, twojego Boga, i żeby cię On nie wytepił z powierzchni roli!”

Według 1 Krl 18, 39 w IX w. przed Chr. prorok Eliasz, odniósłszy na górze Karmel zwycięstwo nad kapłanami Baala, skłonił Izraelitów do wyznania wiary: „Jahwe, On jest Bogiem; Jahwe, On jest Bogiem”. Słusznie przyjmuje się, że w tych słowach znalazł odbicie czysty mono-

⁶¹ Szczegółowsze wiadomości o tłumaczeniach 1, 2, 4—6 podaje M. Peter: *Szema' Israel (Pwt 6, 4 — tekst monoteistyczny?* Ruch biblijny i liturgiczny 32: 1979 nr 1 s. 22—34. Tłumaczenie 3 za możliwe uważa Good News Bible. With Deuterocanonical Books/Apocrypha. London 1979 s. 177. Tłumaczy ona Pwt 6, 4: „The Lord — and the Lord alone — is our God”, ale w przypisie obok innych możliwych przykładów podaje taki: „The Lord, our God, is the only God”.

⁶² Por. A. Gelin: *Les idées maitresses de l'Ancien Testament*. Paris 1966 s. 23.

⁶³ Np. A. Gelin (jw.) określa Pwt 6, 4 jako „témoignage suprême porté à l'unicité divine, le grand message de l'Ancien Testament”. B. Lang (jw. s. 165) zalicza ten tekst do monoteistycznych wyznań wiary i tłumaczy go: „Jahwe ist unser Gott, Jahwe ist einzig”. Ku monoteistycznemu rozumieniu Pwt 6, 4 skłania się także A. Mattioli: *Dio e l'uomo nella Bibbia d'Israele. Teologia dell'Antico Testamento*. Torino 1981 s. 75 n.

⁶⁴ Tak m.in. H. Ringgren: *Israelitische Religion*, s. 58; M. Peter, jw. s. 23, 29 i 34.

teizm⁶⁵. Opowiadanie, w którym się one znajdują, mówi bowiem, że w rozprawie z kapłanami Baala Eliaszowi chodziło nie tylko o przekonanie rodaków, iż Jahwe jest „Bogiem w Izraelu” (por. 1 Krl 18, 36 n), ale także o wykazanie im, że tylko Jahwe jest prawdziwym Bogiem, a nie Baal, którego cześć szerzył w swoim państwie Achab i jego żona Izebel (por. 1 Krl 16, 31 n; 18, 21.24). Opowiadanie to prawdopodobnie „powstało we wczesnym okresie deuteronomiczno-deuteronomistycznym, być może w kręgach emigrantów północno-izraelskich, którzy po upadku Samarii osiedlili się w Judzie”⁶⁶. Omawiane wyznania wiary może więc odzwierciedlać świadomość religijną z końca VIII lub z pierwszej połowy VII w. przed Chr., jeżeli zgodnie z podaniem zawartym w 1 Krl 18 nie pochodzi ono już z czasów Eliasza⁶⁷. Dlatego też często spotykany pogląd⁶⁸, jakoby myśl, iż Jahwe jest jedynym Bogiem, w sposób jednoznaczny wypowiedział dopiero Deuteroizajasz, należy uznać za co najmniej wątpliwy. Wydaje się zresztą, że czystym monoteistą był już Jahwista w X w. przed Chr. W jego opowiadaniu o stworzeniu i upadku pierwszych rodziców (Rdz 2, 4b—3, 24) oraz w pochodzącej od niego warstwie literackiej opowiadania o potopie (Rdz 6, 1—6.7+.8; 7, 1—2.3b—5.7+. 10.12.16b.17b.22.23+; 8, 2b.3a.6.8—12.13b.20—22) Jahwe występuje bowiem jako suwerenny władca świata, obok którego nie ma miejsca dla innych bogów, mimo że analogiczne opowiadania mezopotamskie są politeistyczne⁶⁹.

Do monoteistycznych wyznań wiary zaliczyć należy również wypowiedź Naamana w 2 Krl 5, 15: „Oto wiem, że na całej ziemi nie ma Boga prócz Jahwe”⁷⁰. Opowiadanie 2 Krl 5, 1—17 o uzdrowieniu Naamana, przekazujące nam to wyznanie, pochodzi prawdopodobnie z okresu panowania w Izraelu dynastii Jehu, czyli z VIII w. przed Chr.⁷¹, ale w. 15—17 uważane są za dodatek do tekstu pierwotnego, powstały w wy-

⁶⁵ Por. np. A. Médebielle: *Les livres des rois*. W: La Sainte Bible. Red. L. Pirot—A. Clamer. T. 3. Paris 1955 s. 676; R. de Vaux: *Les livres des rois*. W: La Bible de Jérusalem. Nouvelle édition. Paris 1974 s. 398.

⁶⁶ Tak E. Würthwein: *Die Bücher der Könige*. 1. Kön, 17—2. Kön 25. Göttingen 1984 s. 219.

⁶⁷ Historyczność tego podania przyjmuje P. van Imschoot: *Monothéismus*. W: Bibel-Lexikon. Red. H. Haag. Wyd. 2. Einsiedeln 1968 s. 1168. A. Deissler (*Gott*). W: Bibeltheologisches Wörterbuch. Red. J. B. Bauer. T. 1. Wyd. 3. Graz 1967 s. 606 ogranicza się dyplomatycznie do stwierdzenia, że według 1 Krl 18, 39 Eliasz zdołał nakłonić lud do monoteistycznego wyznania wiary.

⁶⁸ Por. np. H. Ringgren: *Monothéismus*, s. 603; H. H. Rowley, jw. s. 72.

⁶⁹ Na temat tych opowiadań Jahwisty zob. J. St. Synowiec, jw. s. 152—202, 226—251.

⁷⁰ Por. R. de Vaux, jw. s. 410. B. Lang (jw. s. 164) sądzi jednak, że 2 Krl 5, 15 nie jest monoteistycznym wyznaniem wiary.

niku dwu zabiegów redakcyjnych⁷². Stąd też 2 Krl 5, 15 jest raczej późniejszym świadectwem wiary monoteistycznej, chyba dopiero z czasów Deuteroizajasza.

Z tymi samymi czasami wiążą się prawdopodobnie również monoteistyczne wyznania wiary w Pwt 4, 35 i 4, 39: „Jahwe jest Bogiem, żaden inny prócz Niego nie istnieje”; „Jahwe jest Bogiem na niebie w górze i na ziemi nisko, nikt więcej”.

Przypuszcza się, że wszystkie monoteistyczne wyznania wiary, które właśnie przedstawiliśmy, pierwotnie były aklamacjami liturgicznymi⁷³, ale nie ma na to dowodów.

Z liturgii wywodzi się natomiast niewątpliwie monoteistyczne wyznanie wiary w Ne 9, 6: „Jahwe, Ty jesteś jedyny”. Stanowi ono początek długiej modlitwy (Ne 9, 6—37), która wyraża przekonanie, że Jahwe jest Stwórcą świata i dobroczyńcą Izraela, przypominając równocześnie grzechy, jakich naród ten dopuścił się w ciągu swych dziejów, oraz uznając słuszność kar zesłanych na niego przez Boga. Modlitwa ta uchodzi za późniejszy dodatek do Księgi Nehemiasza, która wraz z innymi częściami dzieła Kronikarza opracowana została najwcześniej w drugiej połowie IV w. przed Chr.⁷⁴.

Księga Jonasza, napisana najprawdopodobniej dopiero w początkach okresu hellenistycznego⁷⁵, w usta swego głównego bohatera, który na statku przedstawia się pogańskim żeglarzom, wkłada następujące wyznanie wiary: „Jestem Hebrajczykiem i czczę Jahwe, Boga niebios, który uczynił morze i ziemię” (1, 9). Chociaż w swoim brzmieniu wyznanie to nie wypowiada jasno myśli, że Jahwe jest jedynym istniejącym Bogiem, nie ulega wątpliwości, że zostało ono napisane z tą właśnie myślą, ponieważ jego autor żył w czasie, kiedy Izraelici już od dawna wyznawali czysty monoteizm, i sam musiał być przekonany monoteistą. Wolno przypuszczać, że misjonarze izraelscy, którzy w ostatnich stuleciach Starego Testamentu nieśli poganom wieść o jedynym Bogu (por. Mt 23, 15), przedstawiali się swoim słuchaczom podobnie, jak to wedle wspomnianej księgi uczynił Jonasz (por. Dz 14, 15)⁷⁶.

Deuteroizajasz przepowiadał, że w czasach ostatecznych Egipcjanie upadną na twarz przed Izraelem i wyznają: „Tylko u ciebie jest Bóg

⁷¹ Por. E. Sellin—G. Fohrer, jw. s. 254.

⁷² Por. E. Würthwein, jw. s. 297 n.

⁷³ Tak B. Lang, jw. s. 165.

⁷⁴ Por. E. Sellin—G. Fohrer, jw. s. 259, 264.

⁷⁵ Por. O. Kaiser: *Einleitung in das Alte Testament. Eine Einführung in ihre Ergebnisse und Probleme*. Wyd. 4. Gütersloh 1978 s. 179,

⁷⁶ B. Lang (jw. s. 166) nie ma co do tego wątpliwości.

i nie ma innego. Bóstwa są nicością" (Iz 45, 14). Z jego czasów pochodzą prawdopodobnie modlitwy, w których znalazło odbicie pragnienie, by kiedyś wszystkie narody wyznały: „Jahwe jest Bogiem, nikt więcej” (1 Krl 8, 60); „Ty, Jahwe, jesteś Bogiem, tylko Ty” (2 Krl 19, 19)”.

Kończąc nasze rozważania spróbujemy ująć zwięźle ich najważniejsze treści.

Starotestamentowe wyznania wiary dzielą się na: historyczne wyznania wiary, wyznania wiary w panowanie Jahwe i monoteistyczne wyznania wiary.

Przez historyczne wyznania wiary rozumie się wypowiedzi, które przypominają dobrodziejstwa, jakie Jahwe wyświadczył narodowi izraelskiemu. Należy do nich przede wszystkim tzw. „małe credo historyczne”, które zachowało się w Pwt 6, 20—24; 26, 5—9 i Joz 24, 2—13. Choć teksty te najprawdopodobniej nie są wcześniejsze niż Księga Powtórzonego Prawa, wydaje się, że treści zawartego w nich wyznania wiary są daleko starsze. Joz 24 zdaje się być późniejszym opracowaniem pierwotnego opowiadania, które przekazywało historyczną wiadomość o doprowadzeniu przez Jozuego jego własnego plemienia lub grupy plemion izraelskich do zobowiązania się do wierności wobec Jahwe. Pierwotna postać „małego credo historycznego” w Pwt 26, 5—9 musiała istnieć już przed IX w. przed Chr. Podobnie jak „małe credo historyczne” o związkach Jahwe z Izraelem mówią Ps 105, 8—45; 78 i 44, pochodzące prawdopodobnie z okresu po niewoli.

Wyznania wiary w panowanie Jahwe nad światem, w Jego królewską godność, występują w Wj 18, 11; Iz 6, 3 (por. w. 1 i 5); Wj 34, 6 n; Ps 16, 2; 97, 9; 146, 6—10; Iz 33, 22; Ps 35, 27; 40, 17; 70, 5; Ml 1, 5. Dwa pierwsze spośród tych tekstów powstały w VIII w. przed Chr., wszystkie inne — w różnych czasach po niewoli. Choć najstarszym niewątpliwym świadectwem wiary w Jahwe jako króla świata jest Iz 6, 1.3.5, istnieją podstawy, by przyjąć, że wiarę tego rodzaju Izraelici posiadali już w okresie sędziów lub nawet za życia Mojżesza.

Monoteistyczne wyznania wiary są to wypowiedzi, które wyrażają wiarę w jedyne Boga, wykluczając istnienie innych bóstw. Znajdujemy je w 1 Krl 18, 39; 2 Krl 4, 35.39; 5, 15; Ne 9, 6 i Jon 1, 9. 1 Krl 18, 39 pochodzi, jeśli nie z czasów Eliasza, to z VIII lub VII w. przed Chr., 2 Krl 4, 35.39 i 5, 15 — z drugiej połowy VI w. przed Chr., Ne 9, 6 — najwcześniej z drugiej połowy IV w. przed Chr., Jon 1, 9 — z początków okresu hellenistycznego, czyli najwcześniej z końca IV w. przed Chr.

⁷⁷ W sprawie pochodzenia tych tekstów zob. E. Würthwein: *Die Bücher der Könige*. 1. Kön. 1—16. Göttingen 1977 s. 96; Tenże, jw. s. 428 n.

Dla dzisiejszego czytelnika Biblii niejednoznaczne jest wyznanie wiary w Pwt 6, 4, zaliczane do najstarszej warstwy literackiej Księgi Powtórzonego Prawa, opracowanej już w VIII w. przed Chr. Trudno mianowicie w sposób pewny rozstrzygnąć, czy jest ono już wyrazem mono-teizmu, czy też jeszcze wyrazem monolatrii, która była wiarą Izraelitów w czasach patriarchów i Mojżesza oraz w początkowych stuleciach po ich osiedleniu się w Kanaanie, kiedy to oddawano cześć jednemu Bogu Jahwe, ale nie odrzucano jeszcze istnienia innych bogów.

Warto może nadmienić, że omówione wyznania wiary tylko w części odzwierciedlają bogate treści wiary ludu Bczego Starego Przymierza, z którymi spotykamy się na kartach ksiąg biblijnych.